
ЦЕРКОВНА ІСТОРІЯ

ХРИСТІЯНСТВО І–ХІІІ СТОЛІТТЯ

Ігор Анцишкін

Українські землі та Римські папи у І тис. н.е.

Igor Antchyshkin

Ukrainian land and Roman popes in the 1th millennium AD

Pre-Ukrainian ties with Rome in early medieval period, when the Ukrainian land became a place of residence for popes-exile is considered. Attention is focused on the effects of former pontiffs living in exile for further development of Ukrainian lands.

Keywords: Holy Father, Chersones, cross, deportation, anchor, church, saint

Розглядаються праукраїнські зв'язки з Римом періоду раннього Середньовіччя, коли українська земля стала місцем перебування для пап-вигнанців. Увага акцентується на наслідках життя колишніх понтифіків у засланні для наступного розвитку українських земель.

Ключові слова: Папа Римський, Херсонес, хрест, заслання, якір, церква, святий

Вікопомний і тріумфальний візит до України Папи Римського Іоанна Павла II у 2001 р., який залишив по собі слід у церковному та світському житті, не був першим у багатовіковій історії українських земель. Ще у ранньому Середньовіччі Україна дала прихисток двом римським понтифікам, які, переслідувані владою, вимушені були опинитися на терені Східної Європи. Мова йде про напівміфічного Климента I та Мартина I. Обидва були вислані імперською владою

до Криму, де й скінчили своє земне буття. Кожен з них залишив по собі слід в українській історії. Який саме? Це і буде предметом дослідження цієї наукової розвідки.

Дослідники раннього християнства стверджують, що про Климента Римського фактично нічого невідомо і отримання ним влади від самого апостола Петра неможливо вважати достовірним¹. Але все ж таки деякі біографічні дані цього римського понтифіка дійшли до нашого часу. Відповідно до цих апокрифічних свідчень, папа Климент за походженням був римлянин, повернутий у християнство св. Апостолом Петром, і допомагав у його апостольській діяльності. У 92 р. Климент став Римським єпископом і включений до визнаного католицькою церквою офіційного списку Пап.

За деякими даними єпископ Климент був засланий імператором Траяном до Херсонесу, де помер близько 103 р.² Це заслання було пов'язане із репресіями імператора Траяна проти іудеїв, які після руйнування у 70 р. Єрусалиму розглядалися разом із усіма християнами як соціально небезпечна верства Римської імперії.

За іншими даними Климент народився у 30 р. і помер мученицькою смертю у 92 р. Деякі дослідники заперечують

Іл. 1. Святий великомученик папа Климент

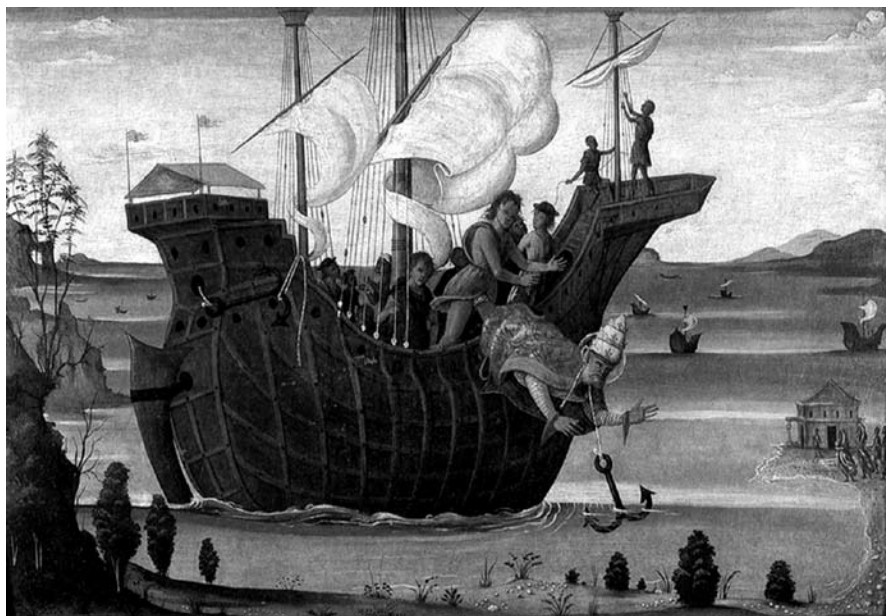
факт заслання папи Климента, а вважають, що Климент Римський разом із єпископами Ігнатієм з Антіохії, Полікарпом із Смірни були віддані на поталу хижакам у римському цирку³. На користь такого твердження є те, що папу Климента приєднано до лику святих як одного із перших святителів і мучеників християнської церкви⁴ (іл. 1).

Ім'ям Климента названо два важливих документи ранньої церкви – «Правила св. апостолів» і «Постанови апостольські». Йому також приписують «Перше послання до коринфян» і «Друге послання до коринфян», в яких порівнюється вчення навернених християн з іудеїв та навернених християн з язичників. Однак, на думку науковців, згадані твори були скопійовані не раніше 171 р. та не пізніше 217 р., коли папа Климент уже помер⁵.

Про те, що папа Климент був засланий до Херсонесу Фракійського, пише Іринеї Ліонський. Однак церковний біограф згадує, що поряд із місцем заслання Климента були копальні мармуру, а поклади цього каменю відсутні у Криму, зате їх є багато на берегах Пропонтиди – Мармурового моря. Власне ця обставина і давала підстави заперечувати заслання папи Климента у Херсонесі. Але інші дослідники, які обстоюють версію перебування Климента на засланні у Херсонесі, наголошують на тому, що Іринеї Ліонський писав житіє св. Климента з чужих слів і міг сплутати видобуток мармуру з розробками білого вапняку, що йшов на будівництво Херсонесу.

Та все ж перебування Климента на українській землі є очевидним з огляду на згадку про цей факт в одному з листів ще одного заслання Херсонесу – Папи Римського Мартина Сповідника, про якого піде мова нижче⁶.

О. Белов і Г. Шаповалов вважають, що папа Климент був засуджений імператором Траяном за активну пастирську діяльність на довічне заслання на каторжних роботах у кам'яноломнях і прибув до Херсонесу у 98 р. (є й інша дата – 94 р.)⁷. В. Зубарев і Ю. Павленко наводять дані, що на той час у Херсонесі було біля двох тисяч християн. До початку IV ст. майже всі християни в цьому місті були виключно засланнями чи гнаними за віру та їх нащадками⁸. Тож залучившись підтримкою християнської громади, папа Климент і у засланні продовжував навертати до християнської віри тисячі язичників, а навіть творити іменем Ісуса всілякі чуда та дива. Врешті апостольська діяльність Климента стала відома Траяну і викликала його страшний гнів. За наказом імператора восени, ймовірно, 101 р. папі Клименту прив'язали на шию залізний якір і кинули у морську бухту, що зараз зветься Козача⁹ (іл. 2). Далі почалися дива, які дозволили прилучити Климента до лику святих. Так, після молитов учнів море затихло і відступило майже на три тисячі

Іл. 2. Мучеництво св. Климента. Худ. Бернардіно Фунгаї

кроків. Відійшовши від берега, учні знайшли щось схоже на кімнату з мармуру, в якій стояла труна з мощами Климента. Дух святого заборонив їм чіпати мощі і повідомив, що раз на рік море буде відступати і до нього можна буде добратися пішки. Це диво ставалося й далі¹⁰.

У VI ст. цю історію оповів у своїх записах архідиякон Феодосій, який по дорозі на прощу у Святу Землю відвідав гробницю св. Климента в Херсонесі: «... також місто Херсон, що біля моря Понта; там перетерпів муки святий Климент; гробниця його у морі, де було кинуте його тіло; при цьому святому Климентові було прив'язано на шию якір, і тепер у день його пам'яті весь народ і священики сідають у лодії, і, коли припливають туди, море висушує шість миль, і на місці, де перебуває гробниця, розкидаються намети й споруджується вівтар, і протягом восьми днів служаться там Літургії, і Господь робить там багато чудес: виганяють бісів, і якщо хто з одержимих отримає можливість доторкнутися до якоря й доторкнеться, то зараз зціляється»¹¹.

В. Зубарев та Ю. Павленко, покликаючись на «Повість временних літ», достовірність інформації, у якій часто є сумнівною, звертають увагу,

що мощі святого Климента із Херсонесу (Корсуня) забрав Києворуський князь Володимир після свого хрещення. Після того, як місцевий єпископ охрестив та обвінчав Володимира з візантійською принцесою Анною, Київський князь «царям грецьким за віно Корсунь повернув». Собі ж Володимир у Київ узяв «Анастасія корсунянина, і попів корсунських з мощами святого Климента і обох учнів його, також сосуди церковні, та ікони на благословення себе»¹².

Очевидно, що князю Володимиру дісталася лише частина мощів Климента, бо 858 р. Кирило і Мефодій, які направлялися за наказом патріарха Фотія у Хазарію і по дорозі зупинилися в Херсонесі для вивчення єврейської мови, організували пошуки мощів св. Климента і знайшли їх разом із якорем. Частину мощів тоді ж відвезли папі Адріану II до Риму, де було засновано базиліку, а пізніше у XII ст. собор Святого Климента¹³ (іл. 3).

Тож князю Володимир у 988 р. дісталася лише «чесна глава» Климента, яку було покладено у Десятинну церкву. Варто зауважити, що князь Володимир став засновником на Русі-Україні культу св. Климента, з іменем якого пов'язані перші кроки української церкви до незалеження від Візантії. У 1147 р. за Ізяслава II собор єпископів у Києві вдруге (вперше це сталося за Ярослава Мудрого у 1051 р.) без згоди Константинополя призначив Київським митрополитом, русина Кліма Смолятича. Благословення мощами св. Климента замінило тоді патріаршу хіротонію¹⁴.

Та ще однією згадкою про папу Климента залишився хрест якірного типу, який дійшов і до наших днів. Саме у Херсонесі Володимир, обравши для себе і своєї держави нову віру, обрав як особистого і державного знаку символічне зображення, яке поєднало у собі зображення двох священних предметів – хреста, на якому розп'яли Христа, та якоря, яким вбили Климента. Цей символ княжої доби був розповсюджений за часів Литовсько-Української держави, в середньовічній Галичині і був наслідуваний козаками¹⁵.

У гербах двох великих гетьманів – Хмельницького та Мазепи – центральними елементами є саме символічне зображення хреста якірного типу¹⁶. Баня головної церкви Запорізької Січі, а за нею й інших церков Коша Війська Запорозького прикрашав хрест-якір. Зараз цей хрест знаходиться в експозиції Нікопольського краєзнавчого музею. Кінці

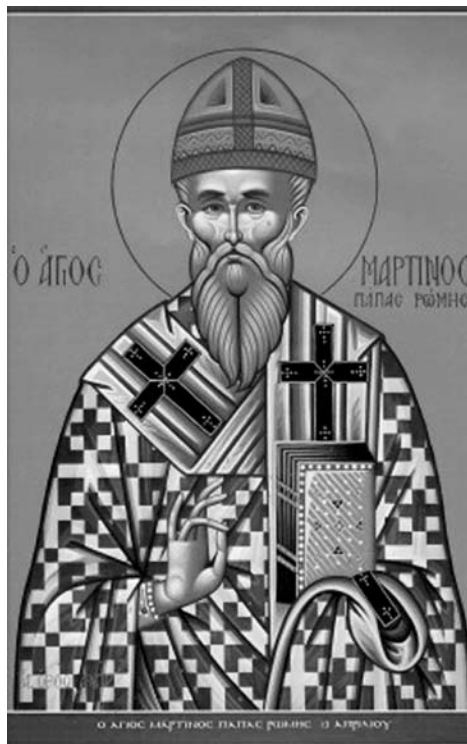
Лл. 3. Головний вівтар і хори Базиліки Святого Климента у Римі

Іл. 4. Запорізький хрест-якір і прапор війська Богдана Хмельницького в експозиції Нікопільського краєзнавчого музею

цього викутого із заліза хреста завершують трилисники, а в центрі його розташоване сонце. Поруч з хрестом в експозиції знаходиться автентична копія прапора війська Богдана Хмельницького (оригінал в королівському військовому музеї м. Стокгольма), на якому теж центральною фігурою виступає хрест якірного типу (іл. 4).

Підводячи підсумок про спадок св. Климента, слід зауважити, що історичні джерела, зокрема зображення гетьманських та старшинських печаток сотень, полків і міст, свідчать про активне використання у XV–XVIII ст. тризубого символу «хрест-якір» і про його головуюче місце у геральдиці України. Українські сакральні пам'ятки: тризубі хрести якірного типу на банях більшості українських православних храмів XV–XVIII ст., на придорожніх і поховальних хрестах у Західній Укра-

Іл. 5. Св. папа Мартин Сповідник

применшення прерогатив папської влади і виділявся тим, що намагався навести порядок у лавах церковнослужителів. У посланні до Амона (єпископа Маастріхта) папа Мартин писав: «З великою скорботою ми помічаємо, що майже усюди священики, диякони та інші клірики впадають у ганебні гріхи розпусти, содомії і скотоложства. Ті з цих підлих мерзотників, кого хоча б раз спіймають на гарячому, будуть скинуті без надії на помилування коли б то не було»¹⁹. Це не сподобалося багатьом у курії і проти папи з'вилась внутрішня оозиція.

У цей час візантійський імператор Констант II (641–668 рр.), який намагався покласти кінець релігійним міжусобицям, 648 р. видав тіпос (указ), за яким підданцям «не дозволяється більше сперечатися і сваритися один з одним з-за питань про одну силу та одну волю або про дві волі і дві сили». Папа Мартин I засудив цей указ на Латеранському

їні та кам'яні «хрести-якорі» на могилах козаків-запорожців свідчать про глибинне укорінення цього символу в духовність українського народу¹⁷.

Прошло майже шість сторіч і на терені України знову з'явився папа-вигнанець на ім'я Мартин I Сповідник (іл. 5). Про нього відомо дещо більше, ніж про папу Климента (хоча й тут плутається місце заслання, у деяких авторів мова йде про безлюдний острів). Мартин був родом із м. Тоді у Тоскані (за іншими авторами – м. Тудер в Умбрії). Деякий час він провів на посаді легата у Константинополі, а з 649 по 654 рр. займав посаду понтифіка¹⁸.

Мартин I Сповідник відзначався нетерпимістю до порушників церковних канонів і до

соборі 649 р. Папу підтримав колишній секретар імператора, який у своєму протесті проти цезаропапізму залучився підтримкою римської Африки. Імператор, придушивши заворушення в Африці, почав вимагати від равенського екзарха Олімпія, щоби він примусив папу Мартина підкоритися указу з Константинополя – Мартин відмовився²⁰.

Це була боротьба Риму з ересю монофелітства, яку на той час підтримували візантійські імператори. Не скорившись візантійському імператору, екзарх Олімпій і папа Мартин протягом чотирьох років удвох управляли італійськими землями. Дуумвірат розпався після смерті у 653 р. Олімпія під час епідемії, що охопила його армію в ході війни з сарацинами. Новий екзарх Феодор, увійшовши з військами до Риму, схопив хворого папу Мартина у церкві і відправив його на острів Наксос. Новим Папою Римським обрано Євгена I. Після річного перебування на острові, вже колишнього папу Мартина у вересні 654 р. доставили до Константинополя, де його засудили на смерть. При цьому у провину було покладено не його релігійні погляди на монофелітство, а зрада імператора. Засуджений до смертної кари екс-папа провів кілька днів в очікуванні смерті, але, на проханням патріарха Павла, страта була замінена засланням до Криму²¹.

В останні місяці свого життя, перебуваючи у Херсонесі, Мартин постійно хворів. Він був виморений і змучений півторарічним ув'язненням. Однак він аж до смерті у вересні 655 р. залишався ворогом монофелітства, про що свідчать його два листи, які дійшли до нашого часу. Опираючись на письмові джерела, О. Бородин вважає, що папу Мартина було поховано у «некрополі святих» «в чудовому домі Діви Марії, яка зветься Влахернською, за стінами, на відстані стадії від благословенного міста Херсонесу»²².

Мартин I не зажив такої великої посмертної слави, як Климент, та папа Григорій II у листі до імператора Лева III Ісавра писав, що до мавзолею блаженного Мартина «сходиться Боспор і вся Північ і мешканці півночі» з тим, щоб зцілитися від хвороб. У 1598 р. кардинал Бароній повідомляв, що «... й до цього часу шанується пам'ять св. папи Мартина греками, і великі натовпи народу збираються до його могили, щоб отримати благодать зцілення». Існує однак інша версія, що прах Мартина було все ж таки вивезено до Риму, де він й зараз зберігається у спеціально збудованій церкві св. Мартина на Пагорбах³.

*Іл. 6. Св. Климент
на гербі м. Інкерману*

В Україні храм св. Мартина знаходиться в Євпаторії і належить до римо-католицької конфесії. Як не дивно, два храми, присвячені Мартину Сповіднику, знаходяться у Росії – в Москві та Архангельську.

З часом пам'ять про двох вигнанців об'єдналася у 1850 р. в Інкерманському скиті святих Климента і Мартина. Вшанування пам'яті папи Климента в Інкермані настільки велике, що його зображено на гербі міста (іл. 6).

В Інкермані збереглася цікава пам'ятка архітектури, присвячена і папі Мартину I. Тут знаходиться старовинний Климентівський монастир, який свого часу був зруйнований турками – найбільший печерний храм Криму. Він має форму тринефної базиліки, у вівтарній частині – заглибина для за престольного образу – традиційного візантійського рельєфного зображення «розквітлого» хреста у колі. Існують різні думки про час спорудження базиліки (від VI до VIII ст.), але храм вважається найдавнішим в Європі. Поряд з базилікою знаходиться храм Андрія Першошванного, який датується 96-м роком і був вирубаний у скелі при Кліменті. Третій печерний храм у вигляді однефної базиліки безпосередньо посвячений Мартину Ісповіднику. У 1867 р. цей храм перепланували та відреставрували.

Усі три храми сполучаються між собою загальним коридором, що виконує роль нартексу (внутрішній закритий бабинець-вестибюль), у якому можуть розміщуватися віруючі під час служби. У лівому боці коридора, перед входом до храму св. Мартина є вирубана у стіні усипальниця.

Після революції 1917 р. храм у Інкермані був закритий більшовиками і відновлений тільки з проголошенням незалежності України 1991 р.²⁴.

До 2014 р. він належав Українській православній церкві, а після окупації Криму Російською Федерацією його віддали Російській православній церкві Московського патріархату.

Наприкінці можна зробити декілька висновків. По-перше, всі три папи, які побували в Україні, як у I тис., так й у ХХІ ст., були жертвами імперських гонінь – Климент постраждав від Римської імперії, Мартин від Візантійської імперії, Іоанн Павло II від комуністичної імперії. По-друге, кожен із них, не зважаючи на вагомість залишеної ним по собі пам'яті на українських землях, приніс з собою месидж для сьогодення – Климент показує нам важливість духовної незалежності від імперії, Мартин вказує на те, що з імперією треба боротися, а Іоанн Павло II, що імперію можна перемагати.

- ¹ Свенцицкая И. Раннее христианство: страницы истории. – М.: Политиздат, 1988. – С. 151.
- ² Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – Т. XV. – С.-Пб., Типо-Литография И. Ефрона, 1895. – С. 714.
- ³ Донини А. У истоков христианства. – М.: Политиздат, 1989. – С. 120.
- ⁴ Гусев В. Собор святого равноапостольного князя Володимира в Херсонесі, як перлина православ'я // Історія релігії в Україні. Науковий щорічник. Книга 1. – Львів: Логос, 2012. – С. 128.
- ⁵ Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. – Т. XV... – С. 389.
- ⁶ Зубарев В., Павленко Ю. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. – К.: Наукова думка. – С. 47.
- ⁷ Белов О., Шаповалов Г. Український тризуб: історія дослідження та історичний реконструк / НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Запоріжжя: Дике Поле, 2008. – С. 208.
- ⁸ Зубарев В., Павленко Ю. Херсонес Таврический... – С. 48-49.
- ⁹ Белов О., Шаповалов Г. Український тризуб... – С. 208.
- ¹⁰ Херсонские святители. – Записки одесского общества истории и древностей. Т. 9. – Одесса: Тип. Алексоманти, 1875. – С. 137.

- ¹¹ Цит. за: Белов О., Шаповалов Г. Український триzub... – С. 209.
- ¹² Зубарев В., Павленко Ю. Херсонес Таврический... – С. 185.
- ¹³ Белов О., Шаповалов Г. Український триzub... – С. 209.
- ¹⁴ Гусев В. Вказ. Праця. – С. 129.
- ¹⁵ Белов О., Шаповалов Г. Український триzub... – С. 210–215.
- ¹⁶ Там само. – С. 222–223.
- ¹⁷ Там само. – С. 235.
- ¹⁸ Брокгауз Ф, Ефрон И. Энциклопедический словарь. – Т. XVIIIа. – С.-Пб., Типо-Литография И. Ефрона, 1896. – С. 696.
- ¹⁹ Таксиль Л. Священный вертеп. – Минск: «Беларусь», 1987. – С. 26.
- ²⁰ История человечества. Всемирная история. – Т. 5 / общ. ред. Г. Гельмольта. – С.-Пб.: Т-во «Просвещение», 1905. – С. 65–66.
- ²¹ Бородин О. Римский папа Мартин I и его письма из Крыма // Причерноморье в средние века / ред. С. П. Карпова. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 174.
- ²² Там само. – С. 175.
- ²³ Там само. – С. 176.
- ²⁴ Папа Мартин I – эпизод нашей истории [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.st-martin.ru/hrmartin.htm>.